

איסור היסח הדעת מתפילין

המקורות בתלמוד

בבבלי מנחות (לו, ב) אומר רבה בר רב הונא שישנה חובה למשמש בתפילין כל שעה בזמן שמניחן. מדבריו נראה שמדובר בדין דאו', אשר נלמד בקו"ח:

אמר רבה בר רב הונא: חייב אדם למשמש בתפילין בכל שעה, קל וחומר מציץ: ומה ציץ שאין בו אלא אזכרה אחת, אמרה תורה: 'והיה על מצחו תמיד' - שלא תסיח דעתו ממנו, תפילין שיש בהן אזכרות הרבה על אחת כמה וכמה.

במסכת שבת (יב, א) מובאת דרשה זו כטעם להלכה שמותר לצאת בתפילין ע"ש עם חשיכה, כיון שאין חשש שישכח את התפילין עליו, שכן אסור לו להסיח דעתו מהן.

אולם, הדרשה שאוסרת היסח דעת מהציץ, לפי דברי אבבי במסכת יומא (ז, ב), לכאורה, נתונה במחלוקת בין רבי שמעון לרבי יהודה:

דתניא: ציץ, בין שישנו על מצחו בין שאינו על מצחו - מרצה, דברי רבי שמעון.

רבי יהודה אומר: עודהו על מצחו - מרצה, אין עודהו על מצחו - אינו מרצה. אמר לו רבי שמעון: כהן גדול ביום הכפורים יוכיח, שאין עודהו על מצחו ומרצה!

אמר לו רבי יהודה: הנח לכהן גדול ביום הכפורים, שטומאה הותרה לו בציבור.

מכלל דרבי שמעון סבר - טומאה דחוויה היא בציבור.

אמר אביי: בנשבר הציץ - דכולי עלמא לא פליגי דלא מרצה, כי פליגי - דתלי בסיכתא.

רבי יהודה סבר: 'על מצח ונשא',

ורבי שמעון סבר: 'תמיד לרצון לפני ה'" - מאי 'תמיד'? אילימא תמיד על מצחו, מי משכחת לה? מי לא בעי מיעל לבית הכסא, ומי לא בעי מינס? אלא תמיד מרצה הוא.

- ולרבי יהודה נמי, הא כתיב 'תמיד'!

- ההוא 'תמיד' - שלא יסיח דעתו ממנו, כדרבה בר רב הונא.

כלומר, המילה 'תמיד' לפי רבי יהודה אכן מלמדת איסור היסח הדעת מהציץ, ומתוך כך יוצא קו"ח לתפילין, אך לדעתו של רבי שמעון המילה 'תמיד' באה ללמד שהציץ מרצה גם בשעה שאינו על מצחו של הכהן הגדול.

יישוב פסקי ההלכה על פי ה'שאגת אריה'

הרי"ף הביא את מאמרו של רבה בר רב הונא בשלימות, והרמב"ם (ד, יד) פסק אותו להלכה:

חייב אדם למשמש בתפיליו כל זמן שהם עליו, שלא יסיח דעתו מהם אפילו רגע אחד, שקדושתן גדולה מקדושת הציץ שהציץ אין בו אלא שם אחד ואלו יש בהם אחד ועשרים שם של יו"ד ה"א בשל ראש וכמותן בשל יד. דין זה הובא ברוב ככל הפוסקים הראשונים, ונפסק גם בשו"ע בסימן כח סעיף א. בשו"ת 'שאגת אריה' סי' לח מדקדק מסוגיית הגמרא ביומא, שרבי שמעון החולק על רבי יהודה, לכאורה, חולק גם על דרשתו של רבה בר רב הונא, שהרי אינו דורש 'תמיד' לאסור היסח הדעת, אלא ללמד שהציץ מרצה גם כשאינו על מצחו. לאור זאת מתקשה הש"א בסתירה שבין הפסיקה המקובלת שטומאה דחוויה היא בציבור, ולכן נדרש הציץ לרצות בכל שעה, כר"ש, לפסיקה של הרמב"ם והפוסקים כרבה בר רב הונא, שחייב אדם למשמש בתפילין כדי שלא יסיח דעתו מהן. במענה לקושי זה מאריך הש"א להוכיח שדרשת ר"ש אינה מבוססת על המילה 'תמיד', אלא על הסברא הפשוטה שהציץ מרצה בכל זמן, והמילים 'על מצח ונשא', שמהן דרש רבי יהודה שאין הציץ מרצה כשאינו על מצחו, אינן ממעטות אלא מצב שבו נשבר הציץ, אבל כשהציץ קיים אלא שאינו על מצחו מבוססת דרשת רבי יהודה על ייתור אות וא"ו במלה 'מצחו', שאותה רבי שמעון אינו דורש.

גדר היסח הדעת - חידושו של ה'שאגת אריה'

בסי' לט עוסק הש"א בגדר היסח הדעת מתפילין.

בתחילה הוא מביא את שיטת רבנו יונה (יד, ב מדפי הרי"ף ד"ה ולא), שהובאה גם עיי' הרא"ש (סי' כח). רבנו יונה טען שאיסור היסח הדעת מתפילין אינו כולל אלא איסור קלות ראש. בכך הוא מנסה להסביר כיצד מתיישב ההיתר לישון שנת עראי בתפילין עם איסור היסח הדעת. הטור בסי' מד הביא את דברי רבנו יונה להלכה. אולם, הש"א תמה על הטור, שסותר את עצמו ביו"ד סי' שפח, ששם הביא את דברי הרמב"ן שאסר לאבל להניח תפילין בשעה שאין דעתו מיושבת עליו מחמת האבל, למרות שאין שם חשש לקלות ראש כלל. סתירה נוספת בדברי הטור מציין הש"א מדברי הרמב"ם בהלכות תפילין פ"ד שכתב שהמצטער ומי שאין דעתו מיושבת עליו פטור מן התפילין בגלל איסור היסח הדעת.³⁵ גם ביחס לדברים אלה טוען הש"א שבמצטער לא קיים חשש של קלות ראש, ובכל זאת אסרו להניח. הרמ"א ציין סתירה נוספת לסברת רבנו יונה, לכאורה, בדין היתר היציאה בתפילין בע"ש עם חשיכה, שהוזכר לעיל, שאין חשש שישכחם עליו בשבת בגלל איסור היסח הדעת. דין זה הובא להלכה בטור בסי' רנב, ועל כך שאל הרמ"א (מובא באות ט בד"מ):

³⁵ בב"י הביא דברי רבנו מנוח, שהסביר שהחידוש בדין זה הוא שבשונה משאר מצוות, שבהן אנו אומרים לאדם להתאמץ וליישב דעתו, כאן אין אומרים לו כך, מפני האיסור של היסח הדעת. נראה שכוונתו היא שלמרות שאפשר לדרוש מן האדם ליישב דעתו, אנו נמנעים מכך, משום שיתכן שבכך נגרום לו מכשול.

צ"ע. דהכא משמע דאסור להסיח דעתו מן התפילין כלל, ולעיל סימן מ"ד משמע דלא מיקרי היסח הדעת אלא קלות ראש. ונראה לומר דה"ק: הואיל ואסור להסיח דעתו מהם בקלות ראש, לכן זוכרן תמיד ומסלקן בשבת.

דברי הרמ"א בתשובתו הם סתומים. הש"א מסביר דין זה לשיטת רבנו יונה והרא"ש, שבגלל האיסור לבוא לידי קלות ראש בתפילין, חייבו חכמים למשמש בהן כל שעה, כדי שלא ישכח ויבוא לידי קלות ראש, וממילא גם לא ישכח את התפילין עליו עד שתיכנס שבת.

אולם, הש"א עצמו דוחה את סברת רבנו יונה, וטוען שלא יתכן להסביר שהיסח הדעת אינו אלא התנהגות קלת ראש, שהרי דבר זה אסור במקדש בכל מקרה, לכל כהן, גם אם הציץ איננו על מצחו, ובפרט בשעת עבודה. לכן הוא מפרש שאמנם צריך לתת דעתו בפירוש על התפילין, ולא מספיק להימנע מקלות ראש בלבד, אבל הוא מחדש ששיעור היסח הדעת אינו ברגע אחד של הסחה, אלא רק במשך זמן שהוא יותר משיעור הילוך מאה אמה (שזהו שיעור שנת עראי המותרת).

פסקי השו"ע ונושאי הכלים

בשו"ע סי' כח סעיף א פסק:

חייב אדם למשמש בתפילין בכל שעה, שלא יסיח דעתו מהם.

המג"א הביא את דברי הב"ח שהסביר שגדר החיוב הוא למשמש בתפילין בכל שעה שנזכר בהם, ולא כל הזמן ממש, משום שהמשמוש נועד לשמור על עצמו שלא ישכחם.

בסי' מד סעיף א כתב השו"ע, שאם הניח על התפילין סודר ולא היתה עמו אשה - מותר לישון בתפילין שנת עראי. במג"א ביאר עפ"י הטור, דלא חשיב היסח הדעת אלא כשהוא עומד בשחוק ובקלות ראש, אך הוסיף על כך את דברי הב"ח שמ"מ מצוה מן המובחר שלא יסיח דעתו מהם כלל.

המג"א כותב שכיון שאיסור היסח הדעת אינו אלא כאשר נוהג בקלות ראש כשהתפילין עליו, אם נמצא במקום שממילא אסור בקלות ראש, כגון בבית הכנסת, באמת אינו חייב למשמש בתפילין בכל שעה שנזכר בהן.

גם ב"שערי תשובה" סימן כח (ס"ק א) הביא בשם גורי האר"י שבשעת לימוד התורה ותפלה א"צ ליתן דעתו בתפילין, ומסתבר שדברים אלה מבוססים על סברת המג"א ביחס לבית הכנסת - שממילא אסור בקלות ראש. השע"ת מציין לסי' מד, להיתר שנת עראי, וכתב: 'ונראה שהעולם סומכין בזה על רבינו יונה והרא"ש והטור דלא הוי היסח הדעת כ"א כשעומד בשחוק וק"ר, ומה שהקשה בש"א יש ליישב'.

יישוב שיטת רבנו יונה

בבה"ל הביא לשון ספר 'אור זרוע' (חלק א - הלכות תפילין סימן תקפה), שמתאימה לדברי גורי האר"י:

הלכך צריך אדם כשהוא לבוש תפילין לזכור שתפילין עליו ולא להסיח דעתו מהם, שלא יישן בהם ולא יפיח בהם. כי מחמת שזוכר שנושא שם הנכבד

עליו אינו בא לידי קלות ראש ותופס יראת שמים בלבו, כדאמרין פרק אין עומדין בברכות: ר' ירמיה הוה יתיב קמיה דר' זירא חזיה דהוה קא בדח טובא א"ל והלא וגילו ברעדה כתיב א"ל תפלין קא מנחנא. פי' ומדכרנא יראה, הלכך מותר לי לשמוח שהרי יראת אלקים על ראשי. **הלכך כשאדם מכוין לבו בתפלתו או בהלכה שלו אין זה היסח הדעת דכש"כ דאיכא יראת השם.** ואסקי' בפ' הישן דישן בהם שינת ארעי והיינו כדי הילוך מאה אמה. ובמוסר שנתו לאחרים ובמניח ראשו בין ברכיו וכגון דמחתינ לי' ברישי'.

מדברי אור זרוע אנו לומדים שמקור דבריו של רבנו יונה הוא בסוגיית הגמרא בברכות בתחילת פרק חמישי, ששם רואים מדברי האמוראים שתפילין משרים על אדם יראת שמים, ובכך מהווים ערובה לכך שאדם לא יבוא לידי קלות ראש אסורה.

על פי יסוד זה לומדים המקובלים, שגדר איסור היסח הדעת אינו עצם שכחת התפילין, אלא דווקא פריקת עול יראת שמים, ולכן כאשר אדם עוסק בתורה ובתפילה - חשש זה אינו קיים, וממילא לא קיימת חובת המשמוש.

גדר איסור קלות ראש

הגמרא בברכות (ל, ב) עוסקת באיסור על אדם למלא שחוק פיו בעולם הזה, ומציגה שני סיפורים של אמוראים שהיו במצב של בדיחות הדעת במידה שהעירו להם על כך:

אביי הוה יתיב קמיה דרבה, חזייה דהוה קא בדח טובא, אמר: 'וגילו ברעדה' כתיב! אמר ליה: אנא תפילין מנחנא. רבי ירמיה הוה יתיב קמיה דרבי זירא, חזייה דהוה קא בדח טובא, אמר ליה, 'בכל עצב יהיה מותר' כתיב! - אמר ליה: אנא תפילין מנחנא.

מפירוש רש"י נראה שיוצא מגמרא זו, שדווקא הנחת התפילין מאפשרת לאדם לנהוג בליצנות שבמצב אחר יכלה להיראות כפריקת עול, שכן הוא מסביר:

דהוה קא בדח טובא - יותר מדאי, ונראה כפורק עול.

תפילין מנחנא - והם עדות שממשלת קוני ומשרתו עלי.

כלומר, מסוגיית הגמרא על פי פירוש רש"י ניתן ללמוד שגדר קלות ראש האסורה הינו התנהגות שנראית כפריקת עול מלכות שמים, ולכן כאשר ישנו דבר שמראה שהאדם מקבל על עצמו עול מלכות שמים - אין מגבלה על גילויי שמחה ואפילו בדיחות הדעת. בהתאם לכך, יש לומר שגם בשמחה שניכר מתוכה שהיא שמחה של מצוה אדם לא צריך להגביל את עצמו בגילוי שמחתו.

בבית הבחירה למאירי (ברכות ל, ב) כתב:

כלל גדול אמרו במקום גילה שם תהא רעדה שמא מתוך רוב השמחה הוא בא לידי קלות ראש. [1] ואם היה שמח לקיום מצוה שבאה לידו - אין בכך כלום, ולא עוד אלא שיפה הוא עושה, והוא שאמרו כאן תפילין קא מנחנא. [2] ויש מפרשים תפילין קא מנחנא - כלומר, ואיני מתירא להשתקע בשום דבר מגונה. [3] ויש מפרשים בה שנתרפא מחולי מעים שהיה פטור מן התפילין וכשחזר לקיום המצוה היה שמח.

ומ"מ אחר חורבן צריך שלא להרבות בשמחה אף לדבר מצוה והוא שאמרו אסור לאדם שימלא שחוק פיו בעולם הזה ר"ל עד שיבא זמן המשיח רמז לדבר אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחת.

מדברי המאירי רואים שיש שני גדרים של איסור למלא פיו שחוק.

הגדר הראשון הוא גזירה שמא יבוא לידי קלות ראש. לפי הפירוש הראשון [1] שמביא המאירי חשש זה אינו קיים כאשר מדובר בשמחה של מצוה, ונראה שכך יוצא גם לפי הפירוש השלישי [3]. לעומת זאת, לפי הפירוש השני [2] דווקא במצוות תפילין לא קיים חשש שיבוא לידי קלות ראש, משום שהנחת התפילין גורמת לו מגבלה הלכתית מלעשות דברים מגונים.

הגדר השני הוא האיסור למלא פיו שחוק משום אבילות החורבן. איסור זה קיים גם במסגרת שמחה של מצווה.

יש לציין כי הנצי"ב ב'מרומי שדה' דקדק מלשון הגמרא לפי גירסת הרי"ף (ברכות כא, א מדפי הרי"ף), שלא גרס במעשה רבה ואביי את התשובה 'תפילין קמנחנא', שמלבד מצוות התפילין גם כשעוסק בתלמוד תורה - אין חשש שיבוא לידי קלות ראש ופריקת עול, אך כשעוסק בשמחה של שאר מצוות כן קיים חשש זה:

ברי"ף ליתא זאת (=התשובה: 'תפילין קמנחנא') בדאביי. מבואר דאביי בדח בחידושי תורה המשמחות את הלב, ומשו"ה לא הוצרך להשיב אנא תפילין מנחנא, שהרי גם התורה היא ממשלת קונו. ואדרבה שהרי עיקר תפילין הוא מעין התורה, כדכתיב בתפילין "למען תהיה תורת ה' בפיך". ומכאן שנינו במכילתא העוסק בתורה פטור מן התפילין. ולפי זה מוכח כפירוש רש"י ביומא שם, במקום גילה היינו התורה שהיא משמחת הלב. ולא כתוס' שם שפירשו עוז וחדוה במקומו, דא"כ לא שייכת דרשה זו אלא במשה בעלותו לההר, ששם היתה השכינה.

וצ"ל להתוס' דכאן היתה שמחה של מצוה אחרת כמו של נשואין, וכמו במר בריה דרבינא, והיה מקום לחוש שמא מתוך שמחה יבא לידי קלות ראש, ומשו"ה אמר רבה 'וגילו ברעדה', פי' במקום גילה ר"ל באיזה שמחה של מצוה. ומעתה יפה הנוסחא דהשיב אביי אנא תפילין קא מנחנא, והיא משמרת יפה.

צ"ע אם ניתן להוכיח מגירסת הרי"ף את סברת הנצי"ב, שכן פשטות גירסא זו היא שאביי קיבל את גערתו של רבה, ולכן לא השיב. יש מקום לדחות גם את סברת הנצי"ב, שאף שעיקר התפילין הוא מעין התורה, עדיין אין העיסוק בתורה ניכר על האדם כלפי חוץ כמו הנחת התפילין, ולכן עדיין עשוי להיראות כפורק עול אם נוהג בשמחה יתירה בזמן עיסוקו בתורה.